

O moralnych następstwach nadsprawności poznawczej. Casus modafinilu

On moral consequences of cognitive overcapacity. The case of modafinil

Andrzej Girdwoyń

Uniwersytet Warszawski, Polska

e-mail: andrzej.girdwoyn@uw.edu.pl

ORCID: 0000-0003-4463-5967

Abstract

The article aims to answer the question of whether a healthy person who takes a registered medication containing modafinil may be considered responsible for behaviours, for which he or she would not be responsible without the cognitive enhancement. For this purpose, three specific questions are analysed. First, it is analysed whether liability is connected to competence in such a way that the increase in an individual's cognitive competence increases his or her responsibility. Second, if the answer to the previous question is affirmative, under which conditions the person who has taken medications to extend his or her responsibility may be held responsible for conduct which he or she would not have committed without the cognitive improvement. Third, can the conditions referred to in the previous sentence be satisfied in the case of a healthy person who acts under the influence of a drug containing modafinil.

Keywords

capacity, responsibility, cognitive overcapacity, cognitive enhancement, modafinil

I. Uwagi wprowadzające

Ulepszenia poznawcze człowieka (*cognitive human enhancement*) definiuje się jako wzmocnienie lub rozszerzenie głównych zdolności umysłu człowieka poprzez usprawnienie lub zwiększenie wewnętrznych lub zewnętrznych systemów

przetwarzania informacji¹. Zjawisko to obejmuje szereg teoretycznych i obserwowalnych empirycznie fenomenów z zakresu szeroko pojętych ulepszeń lub usprawnień (zaobserwowanych lub teoretycznych) pamięci, wydajności poznawczej i inteligencji².

Analizy zagadnienia ulepszeń poznawczych koncentrują się zazwyczaj na skutkach zażywania środków farmakologicznych, których stosowanie jest ograniczone lub dozwolone przez prawo. Szczególnym zainteresowaniem tak nauki, jak mediów³ cieszy się modafinil, organiczny związek chemiczny o działaniu silnie pobudzającym, w wielu państwach dopuszczony do obrotu jako lek⁴.

Niniejszy artykuł odpowiada na pytanie, czy zażycie przez zdrową osobę leku, w skład którego wchodzi modafinil, może skutkować poszerzeniem zakresu odpowiedzialności, jaką będziemy skłonni przypisać tej osobie. Innymi słowy, czy osoba, która wskutek poddania się ulepszeniu poznawczemu staje się poznawczo „nadsprawną”, może być odpowiedzialna za skutki zachowań, których nie mogłaby się dopuścić, gdyby nie to ulepszenie?

II. Kompetencja poznawcza a odpowiedzialność

Przekonanie, zgodnie z którym odpowiedzialność danej jednostki jest pochodną jej kompetencji do kierowania własnym postępowaniem (*responsibility tracks capacity*), można określić mianem powszechnej intuicji moralnej. Pogląd ten jest dobrze uargumentowany w literaturze filozoficznej⁵ i znajduje wyraz

¹ Nick Bostrom, Anders Sandberg, *Cognitive Enhancement: Methods, Ethics, Regulatory Challenges*, „Science and Engineering Ethics” 2009, nr 15, s. 311.

² Simon M. Outram, Eric Racine, *Examining reports and policies on cognitive enhancement: approaches, rationale and recommendations*, „Accountability in Research” 2011, vol. 18, s. 324.

³ Por. np. Olga Khazan, *The Rise of Work-Doping*, <https://www.theatlantic.com/health/archive/2015/08/the-rise-of-work-doping/402373/> [dostęp: 03.06.2020]; Dave Asprey, *Modafinil: The Rise of Smart Drugs*, <https://blog.bulletproof.com/why-you-are-suffering-from-a-modafinil-deficiency/> [dostęp: 03.06.2020]; Hannah Ewens, *The „Limitless Pill” Could Soon Turn Us All into Superhuman Workers*, https://www.vice.com/en_us/article/5g988q/could-we-all-soon-be-taking-the-limitless-pill-modafinil-study-drug-britain-universities-working-culture [dostęp: 03.06.2020].

⁴ Modafinil był zarejestrowany w Polsce pod nazwą handlową „Vigil”, ale producent wycofał go z rynku w 2011 r. Zob. Pismo Prezesa Urzędu Rejestracji Produktów Leczniczych, Wyrobów Medycznych i Produktów Biobójczych do Głównego Inspektora Farmaceutycznego z 13 kwietnia 2011 r., PL/RIR-070-244/11; Torrex Chiesi Polska sp. z o.o., *Powiadomienie o stałym wstrzymaniu obrotu produktem leczniczym*, <http://www.dia.com.pl/download/3667/> [dostęp: 03.06.2020].

⁵ Daniel Dennett, *Elbow Room: The Varieties of Free Will Worth Wanting*, Cambridge, MA: MIT Press 1984; John M. Fischer, Mark Ravizza, *Responsibility and Control: A Theory of Moral Responsibility*, Cambridge, UK: Cambridge University Press 1998; Walter Glannon, *The Mental Basis of Responsibility*, Aldershot, UK: Ashgate Publishing Limited 2002; R. Jay Wallace, *Responsibility and the Moral Sentiments*, Cambridge, MA: Harvard University Press 1994; Nicole Vincent, *Responsibility, Dysfunction and Capacity*, „Neuroethics” 2008, vol. 1 (3), s. 199–204; eadem, *Neuroimaging and Responsibility Assessments*, „Neuroethics” 2011, vol. 4 (1), s. 35–49; eadem, *On the Relevance of Neuroscience to Criminal Responsibility*, „Criminal Law and Philosophy” 2010, vol. 4 (1), s. 77–98.

w regulacjach prawnych, które uzależniają odpowiedzialność jednostki od tego, czy można przypisać jej winę za dane zachowanie.

Współczesne systemy normatywne, w tym systemy prawa powszechnie obowiązującego, przyjmują, że człowiek zyskuje zdolność ponoszenia odpowiedzialności, osiągając określony wiek, traci ją zaś wówczas, gdy skutek rozmaitych czynników (choroba, wypadek, starzenie się) przestaje być zdolny do kierowania swoim postępowaniem⁶. Zasadne wydaje się w tym kontekście pytanie, czy opisany powyżej proces może przebiegać także w odwrotnym kierunku.

Argumenty za twierdzeniem, że od tego, kto staje się bardziej sprawny poznawczo, możemy oczekiwać więcej i że jest to oczekiwanie uzasadnione, przedstawia Nicole Vincent⁷. Wskazuje ona na szereg intuicji moralnych, które potwierdzają istnienie przekonania, że wzrostowi kompetencji poznawczej towarzyszy poszerzenie zakresu odpowiedzialności:

- 1) od dzieci o wysokich zdolnościach poznawczych oczekujemy więcej niż od ich mniej zdolnych rówieśników⁸;
- 2) nabywaniu wiedzy i doświadczenia w sytuacjach profesjonalnych towarzyszy zazwyczaj przypisanie danej osobie nowych obowiązków;
- 3) w przypadku osób cierpiących na zaburzenia afektywne dwubiegunowe typu drugiego będziemy mieć odmienne oczekiwania względem nich w zależności od tego, czy znajdują się w stanie depresji, czy też w trakcie epizodu hipomaniakalnego⁹;
- 4) w kulturze popularnej wyraża się przekonanie, że od superbohaterów takich jak Superman czy Spiderman można oczekiwać przeciwdziałania zagrożeniu, które dotyka społeczność, w której żyją.

Dla powyższych intuicji można jednak wskazać kontrargumenty:

- ad 1) równie powszechne jest przekonanie, że niewłaściwe jest ganieńnię dziecka za niesprośtanie oczekiwaniom, którym nie są w stanie sprostać jego rówieśnicy;
- ad 2) szerszy zakres odpowiedzialności można przypisać osobie, której kompetencje zwiększyły się jedynie wówczas, gdy osoba ta wyrazi na to zgodę, i to zgoda, a nie sam fakt zwiększenia kompetencji, będzie postawą jej nowych obowiązków;
- ad 3) nie jest jasne, czy stan manii, w którym znajduje się dana osoba, można utożsamiać z nadsprawnością poznawczą; jeśli tak, to osoba ta nie jest w stanie kontrolować tego, kiedy w rzeczonym stanie nadsprawności się znajdzie¹⁰;

⁶ G. K. Chatfield, K. Heffernan et al., *Competence to Stand Trial: An Eleven-year Case Study*, w: *Social Work and the Law: Proceedings of the National Organization of Forensic Social Work 2000*, red. Ira Neighbors, Anne Chambers, Ellen Levin, Gila Nordman, Cynthia Tutrone, New York: The Hayworth Press 2002, s. 13–19.

⁷ Nicole Vincent, *Enhancing Responsibility*, w: *Neuroscience and Legal Responsibility*, red. eadem, Oxford, UK: Oxford University Press 2013, s. 305–334.

⁸ Ibidem, s. 307.

⁹ Por. Stephen J. Moorse, *Moral and Legal Responsibility and the New Neuroscience*, w: *Neuroethics: Defining the Issues in Theory, Practice and Policy*, red. Judy Illes, Oxford, UK: Oxford University Press 2006, s. 40; Nicole Vincent, *Responsibility, Dysfunction and Capacity...*, s. 200–201; eadem, *Enhancing Responsibility*, s. 308.

¹⁰ Zob. Andrew Turner, *Are Disorders Sufficient for Reduced Responsibility?*, „Neuroethics” 2010, vol. 3 (2), s. 156.

ad 4) działanie Supermana czy Spidermana, jakkolwiek pożądane z konsekwencjalistycznego punktu widzenia, nie może być postrzegane jako obowiązek moralny.

Odpowiadając na powyższe kontrargumenty, można wysunąć następujące twierdzenia.

Odnosząc się do przykładu nadsprawnego poznawczo dziecka, można wskazać, że wysokie oczekiwania względem niego nie muszą być dla niego brzemieniem, jeśli zleci się mu zadania o poziomie trudności adekwatnym do jego zdolności. Jeśli dziecko nie jest do czegoś zdolne, należy rozważyć, czy jego zdolności poznawcze nie zostały przeszacowane, i ewentualnie zweryfikować swoje oczekiwania. Nie należy jednak rezygnować z wymagań wobec zdolnej jednostki.

W przedmiocie twierdzenia, że dodatkowe obowiązki mogą obciążać daną osobę wyłącznie za jej zgodą, należy wskazać, że istnieje szereg obowiązków, które spoczywają na każdym, bez względu na to, czy wyraził zgodę na ich przyjęcie, albo nawet bez względu na to, czy jest on ich świadomy. Obowiązki takie Garrath Williams określa mianem pochodnych „imperatywów podstawowej ludzkiej przyzwoitości”¹¹, a argumentów za ich istnieniem dostarcza literatura dotycząca tzw. praw dobrego Samarytanina. Ponadto w przypadku części obowiązków można przyjąć, że zgodę na nie wyraża się poprzez samo tylko uczestniczenie w pewnej sytuacji społecznej.

To zaś, czy można przypisać obowiązki osobom znajdującym się w stanie manii, zależy od indywidualnych cech tych osób i od sytuacji, w jakiej się znajdują. Możliwość taką należy, jak się zdaje, ustalić empirycznie, nie można jednak kategorycznie stwierdzić *a priori* jej nieistnienia¹².

Co się dotyczy superbohaterów i oczekiwań względem nich, wydaje się, że w przypadku osób obdarzonych nadzwyczajnymi zdolnościami inaczej ustawiony będzie próg supererogacji. Standard oczekiwań zależy od indywidualnych cech podmiotu, którego zachowanie oceniamy¹³.

Przeciwnicy stanowiska, że wzrostowi kompetencji poznawczych towarzyszy poszerzenie zakresu odpowiedzialności, odwołują się ponadto do koncepcji „odpowiedzialności jako pojęcia progowego”. Wskazują oni, że odpowiedzialność prawna opiera się na określeniu umownego wzorca, którego naruszenie będzie rodzić oznaczone w dyspozycjach norm skutki. Wzorzec ten ma charakter ogólny i powszechny, zatem elementy podmiotowe i indywidualne pozostają zasadniczo poza zakresem badania, czy dana osoba dochowała jego wytycznych. To, że ktoś jest nadsprawny poznawczo, może być irrelewantne z punktu widzenia wzorca odpowiedzialności stworzonego na potrzeby osób tej nadsprawności nieposiadających¹⁴.

Odpowiadając na ten argument, należy wskazać, że zasady odpowiedzialności istotnie muszą mieć ze swojej istoty zobiektywizowany charakter. Czym innym jest jednak stwierdzenie relacji między dwoma elementami modelu odpowiedzialności, a czym innym indywidualne przypisanie odpowiedzialności *ad casum*. To drugie wymaga uwzględnienia cech podmiotu, który odpowiedzialności podlega.

¹¹ Garrath Williams, *Responsibility as a Virtue*, „Ethical Theory and Moral Practice” 2008, vol. 11 (4), s. 467.

¹² Nicole Vincent, *Enhancing Responsibility*, s. 317–318.

¹³ Ibidem, s. 318.

¹⁴ Ibidem, s. 312.

Cechy te są analizowane przez pryzmat ogólnych kryteriów, ale byłoby błędem przyjęcie, że wzorzec powinienego zachowania jest odporny na cechy podmiotowe tego, kto może temu wzorcowi podlegać.

Stwierdzenie, że nadsprawność skutkuje poszerzeniem zakresu odpowiedzialności tego, kto jest nadsprawny, nie pociąga za sobą automatycznego przypisania poszerzonej odpowiedzialności każdemu, kto znajdzie się w stanie nadsprawności. Konieczne jest jeszcze, aby osoba ta posiadała pewne indywidualne cechy umożliwiające przypisanie jej odpowiedzialności. Odpowiedzialność jednostki jest pochodną szeregu cech podmiotowych, a kompetencja poznawcza jest jej istotną, lecz niewyłączną przesłanką.

III. Autonomia i autentyczność podmiotu jako warunki przypisania mu odpowiedzialności

Z punktu widzenia indywidualnego przypisania odpowiedzialności osobie poddającej się ulepszeniom poznawczym kluczowe znaczenie należy przyznać pojęciom autonomii i autentyczności. Można bowiem twierdzić, a twierdzenie to zdaje się *prima facie* trafne, że po zażyciu środków ulepszenia poznawczego dana osoba nie jest tym, kim była uprzednio. Zmiana pewnych jej cech może rodzić pytanie, czy można jej przypisać odpowiedzialność za zachowanie, którego dopuściła się po poddaniu się ulepszeniu.

Bycie autentycznym, w obiegowym sensie rozumiane jako „bycie prawdziwym dla siebie samego”, pojawia się w argumentach tak zwolenników, jak przeciwników technik ulepszenia poznawczego. Nie ma przy tym konsensu w przedmiocie znaczenia tego pojęcia¹⁵. Rywalizują ze sobą dwa sposoby jego rozumienia: esencjalistyczne i egzystencjalistyczne. To, które spośród nich uznamy za trafne, istotnie wpłynie na odpowiedź na pytanie, czy techniki ulepszenia poznawczego zagrażają autentyczności ich użytkownika.

Jak trafnie zauważają Jan Ch. Bublitz i Reinhard Merkel, pytanie, czy zażywanie nootropików zagraża autentyczności podmiotu poddającego się ulepszeniom, wiąże się przede wszystkim z zagadnieniem autonomii¹⁶. Większość przyjmowanych teorii autonomii bazuje bowiem na pojęciu autentyczności. Uwagi o autentyczności podmiotu poddanego ulepszeniom poznawczym należy zatem rozpocząć od roboczego zdefiniowania autonomii jako takiego statusu podmiotu, który jest trafnym punktem odniesienia dla rozważań o nagrodzie i karze. W tym ujęciu autonomia jest warunkiem koniecznym odpowiedzialności moralnej.

Tak rozumiana autonomia wymaga od podmiotu przynajmniej minimalnej kompetencji. Podmiot musi ogólnie rozróżniać działania dobre i złe, a jego zachowanie musi móc być choćby częściowo uwarunkowane racjonalną refleksją.

¹⁵ Erik Parens, *Authenticity and Ambivalence: Toward Understanding the Enhancement Debate*, „The Hastings Centre Report” 1998, vol. 35, nr 3, s. 35; L. Bolt, *True to Oneself? Broad and Narrow Ideas on Authenticity in the Enhancement Debate*, „Theoretical Medicine and Bioethics” 2007, vol. 28 (4), s. 286.

¹⁶ Jan Ch. Bublitz, Reinhard Merkel, *Autonomy and Authenticity of Enhanced Personality Traits*, „Bioethics” 2009, vol. 23 (6), s. 360–374.